

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 24, Sayı: 42, Temmuz-Aralık 2019

MÜFESSİRİN İHTİYAÇ DUYDUĞU KAİDELER ÜZERİNE SİSTEMATİK BİR İNCELEME DENEMESİ

A SYSTEMATIC ANALYSIS ESSAY ON THE BASIS NEEDED BY THE
COMMENTATORS

Arş. Gör. Muhammet ÇOL

muhammetcol@uludag.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-7667-2722

Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı

Atıf@ Çol, Muhammet. "Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Kaideler Üzerine Sistematik Bir İnceleme Denemesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (Aralık 2019): 205-226.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 07 Ekim 2019 / 07 October 2019
Kabul Tarihi / Accepted : 10 Aralık 2019 / 10 December 2019
Yayın Tarihi / Published : 15 Aralık 2019 / 15 December 2019
Sayı – Issue : 42
Sayfa / Pages : 205-226
DOI :10.30623/harranilahiyatdergisi. 630099

Öz

Tefsir, “Kur'an-ı Kerim'i anlama ve yorumlama faaliyeti olarak” Hz. Peygamber'den günümüze işlevini sürdürmüş ve sürdürmeye de devam etmektedir. Başlangıçta bilginin konusu olup ilim olmayan tefsir, zamanla ilim haline gelmiştir. Kısa bir zaman içerisinde İslâm dininin geniş bir coğrafyaya yayılması ve fethedilen topraklardaki kişilerin İslâm dinine girmeleri; nüzûl ortamından uzaklaşılmasından dolayı muhatap kitlenin değişmesi Kur'ân tefsirinde belirli kuralların oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Tüm bunlar Kur'ân'ın anlaşılmasında rivâyetin yanında dirâyet merkezli tefsir anlayışını da beraberinde getirmiştir. Böylelikle kısa bir zaman içerisinde aktarım temelli rivâyet ile zihni bir çabanın ürünü olan akıl merkezli dirâyet, tefsir ilminin iki parçası haline gelmiştir. Makalede dirâyetin bir parçası olarak kullanılan kuralların öneminden bahsedilerek tarihsel süreç içerisinde tefsir usûlünü ele alan eserlerde müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler konusunda ne gibi değişiklikler meydana geldiği incelenmiştir. Bu araştırmada genel olarak “kavâidü't-tefsir, ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir usûlu” eserlerinde müfessirin bilmesi gereken kâideler başlığı altında yer alan konulara özel olarak konunun şekillenmesine vesile olan kitaplardaki bölümler üzerinde sistemantik bir inceleme denemesi yapılmıştır. Araştırma neticesinde klasik ve modern dönemde tefsir ilminde müfessirin bilmesi gereken ilimlerin/kâidelerin neler olduğu, aralarındaki farkların boyutu ve zamansal olarak değişiklik gösterip göstermedikleri incelenmiştir. Konunun uzmanlarının ilk dönem tefsir bilgilerini klasik dönemde sistemleştirmeye gayret göstermişlerken modern dönemde eleştirel yaklaşım sergileyerek yeni kurallar ihdas ettikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kâide, Tefsir, Usûl, Klasik, Modern.

Abstract

Tafsir, “as an activity of understanding and interpreting the Holy Quran” has continued its function since the Prophet's time and continues to do so today. Tafsir, which was the subject of knowledge at the beginning, has become a science in time. The spread of the Islamic religion to a wide geography in a short time and the people in the conquered geographies entering Islam, and so change of interlocutor mass as a result of distance from the revelation environment have led to the establishment of certain rules in the interpretation of the Qur'an. All this has brought along an understanding of acumen based commentary in addition to narration in the understanding of the Qur'an. Thus, within a short period of time, the narrative-based narration and the mind-centered acumen, the product of an intellectual effort, became two parts of the science of tafsir. In this article, the importance of the rules used as part of the acumen is discussed and the changes about the basis that the commentators need in the works dealing with the exegesis method in the historical process are examined. In this

study, a systematic examination was made on, in general, the subjects under the title of the basis that the commentators should know in the works of exegesis method, ulûmu'l-Qur'an and kavâidü't-tafsir and, in particular, on the chapters in the books that are conducive to the shaping the subject. As a result of the study, it has been examined what are the basis that the commentator should know in the exegesis of classical and modern period and whether the differences between them vary and whether they change temporally or not. While the experts of the subject tried to systematize the exegesis knowledge of the first period in the classical period, it was determined that they created new rules by adopting a critical approach in the modern period.

Keywords: System, Tafsir, Method, Classical, Modern.

Giriş

Kur'ân'ın anlaşılması konusunda tefsir tarihi boyunca çeşitli faaliyetler yapılmış; "ilke, esas, usûl ve kâideler" ortaya konulmaya çalışılarak tefsirin ilminin temelleri oluşturulmuştur. Bu kâideler, Kur'ân'ın anlaşılması amacıyla bir disiplin haline gelen tefsir ilmine dair eserlerin anlaşılması için yapılan faaliyetlerin bir neticesidir. Tefsir ilminde klasik dönemden bu yana muayyen bir başlık olarak ele alınan ve özellikle son birkaç asırdır tefsir usûlünün bir alt dalı olarak kullanılmaya başlanan kavâid, başta tefsir olmak üzere islâmi ilimlerde mümtaz bir konuma sahiptir. Tefsir ilminde doğrudan veya dolaylı olarak kâide vurgusuyla yazılan eserler kayda değer bir seviyeye ulaşmıştır.¹ Usûl merkezli yazılıp müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler² konusunu ele alan eserlerin mahiyeti ise genel olarak çalışma neticesinde ortaya konulacaktır. Ancak çalışmanın kâide ile alakalı tüm usûl eserlerine ulaşmak gibi bir amacı olmadığından konunun anlaşılmasına katkı sağlayacak klasik ve modern dönem eserlerinden hareketle açıklamalar yapılacaktır. Ayrıca konunun izahında tasvire dayalı anlatım esas alınmakla birlikte tahliller eşliğinde değerlendirmelere gidilecektir.

¹ Bkz: Muhammet Çol, *Tefsir İlminde Kavâid Literatürü ve Kâfiyecî ile Sa'dî'nin Kavâide Dair Eserlerinin Mukayesesi* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2017), 28-52.

² Konuyla alakalı tefsir usûlü kitaplarında yer alan başlıklar farklı farklıdır. (العلوم التي يحتاج إليها) (القواعد التي يحتاج إليها المفسر) - (الالات التي يحتاج إليها المفسر) Makalenin başlığını "müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler" şeklinde belirlemek yerine "müfessirin gözetmesi gereken kâideler, tefsirde temel kâideler ve tefsirin dayandığı temel ilkeler" gibi başlıklar koymamız daha anlamlı olabilirdi. Ancak makalenin amacı kâide vurgusu altında "tefsir usulü, ulûmü'l-Kur'ân ve kavâidü't-tefsir" eserlerindeki kâideleri/ilimleri tespit etmek olduğu için "müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler" isimlendimesi tercih edilecektir. Ayrıca bu başlık son zamanlarda yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

Müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler, usûle dair yazılan eserlerde çeşitli başlıklar kapsamında yer almaktadır. Kur'ân'ın tefsiri esnasında müfessirin sahip olması gereken ilimler/şartlar çeşitli açılardan incelenmektedir.³ Konular “şer’i, ahlâkî, aklî, ilmî ve fer’î” meseleleri kapsamakta olup çalışmada bunlardan sadece ilmî kâideler üzerinde durulacak olup diğerleri hakkında inceleme yapılmayacaktır. Ayrıca bu araştırmada müfessirin ihtiyaç duyduğu kâidelerin sistematik bir incelemesi yapılarak dönemsel olarak kâidelerin farklılıklar gösterip göstermediği ve aralarında farklar bulunup bulunmadığı ortaya konulacaktır. Araştırmanın tefsir ilminde, bir zemine oturtulması adına öncelikle teoriye dayalı konuyla alakalı açıklamalar yapılacak sonrasında ise klasik ve modern dönemde yazılan eserlerin ve içeriklerinin analiz edilerek incelenecektir.

Araştırma konusuyla alakalı daha önce Mesut Kaya tarafından “*Dönemsel Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği –Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi*” adıyla önemli bir makale çalışması yapılmıştır. Kaya makalesinde müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimleri sistemleşme, olgunlaşma ve modernleşme dönemleri itibarıyla Taberî’den (310/923) Muhammed Abduh’a (1905) kadar incelemiştir. Kâide yerine ilim kullanımını tercih etmiştir. Konuyla alakalı Şule Yüksel Ateş tarafından Yalova Üniversitesinde 2017 yılında “*Klasik ve Modern Dönemde Müfessirde Aranan Şartlar ve Değişimi*” ismiyle yüksek lisans tezi yapılmıştır. Ayrıca Bilal Ercan tarafından “*Tefsir Geleneğinde Müfessirde Aranan Şartlar*” adıyla Marmara Üniversitesinde 2018 yılında yüksek lisans tezi yapılmıştır.⁴

1. Kavâidin Kavramsal Çerçevesi

Kâide kelimesi, “قعد يقعد قعودا” fiilinin mastarından türeyip “esas-kök” anlamına gelmektedir. Sözlükte “başkasının üzerine bina edilen ve dayanan şey” mânâlarına gelen “القواعد” kelimesi “esas, asıl ve temel” anlamına gelmektedir.⁵ Zikredilen anlamlarıyla kelime, hem maddi (evin temelleri)

³ Mennâ Halil Kattan, *Mebâhis fi ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2014), 16; Mesut Kaya, “Dönemsel Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği –Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-”, *Marife*, 13/3 (2013), 9-31; Şule Yüksel Ateş, *Klasik ve Modern Dönemde Müfessirde Aranan Şartlar ve Değişimi* (Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2017), 32.

⁴ Bu makale araştırmasının müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler konusunu tefsir usûlü merkezinde kâide vurgusuyla birlikte ele alması her iki tezden ve bahsi geçen makaleden içerik itibarıyla farklılık taşıdığını göstermektedir.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-arab* (Beyrut: Dâru’l-Meârif, 1968), III: 361.

hem de manevi (dinin temelleri) anlamında kullanılmaktadır.⁶ Bu meyanda kâide kelimesi, Kur'ân'da iki yerde (el-Bakara; 2/127 en-Nahl, 16/26) dolaylı olarak ise (asl ve usûl gibi) çeşitli yerlerde (İbrâhim, 14/24; es-Saffât, 37/64; el-Haşr, 59/5) geçmektedir. Her kâide üstündekinin "aslî ve temeli" anlamında olup sözlük anlamında "istikrar ve sebat" mânâsı bulunmaktadır. Bu anlamıyla kelime "sağlamlığın ve devamlılığın" göstergesi gibidir. Ayrıca Arapça'da hayızdan kesilmiş ve evlenemeyecek durumda olan kadınlar için "القواعد" (en-Nûr, 24/60) kelimesi kullanılmaktadır.⁷ Seyyid Şerif Cürcânî (816/1413) "tüm cüz'iyatına uygulanan küllî kazıyye"⁸ şeklinde Taftazânî (797/1395) ise "ahkâmının bilinmesi için cüz'iyâta uygulanan küllî hüküm"⁹ olarak kâideyi istilâhî bir şekilde tanımlamamıştır.

Usûl, "kâide" ile yakın anlamda kullanılan kelimelerdendir. Usûl, lügatte (أصل) kelimesinin çoğuludur. Asıl, bir şeyin "kökü, dayanağı ve temeli"¹⁰ anlamlarına gelmektedir. Tefsir ilminde usûl kelimesi ayetlerin doğru anlaşılması için dikkate alınan "temel ve yöntem" anlamlarında kullanılmaktadır. Ayrıca usûl, "maddi ve manevi temel, esas, râcih, delil ve kâide" anlamlarına gelmektedir.¹¹ "Takip edilen yol, tarz, metot ve tertip" anlamlarına gelen "asl" kelimesi, pek çok ilim dalında kullanılmaktadır. Seyyid Şerif Cürcânî, usûl kelimesini istilâhî olarak şu şekilde tanımlamaktadır: "O, başkası üzerine bina edilmediği halde, başkasının kendisi üzerine bina edildiği şeydir. Asl, hükmü kendisiyle sabit olup başkasının ona bina edildiği bir kelimedir."¹² Cürcânî'nin yapmış olduğu usûl tarifinde "temel ve esas" vurgusu dikkat çekmektedir.

Tefsir kelimesi (فسر) kökünden ya da taklîb¹³ tarîkiyle (سفر) kökünden gelen "tef'îl" vezninde bir masdardır. Üçüncü bir görüşe göre ise tefsir

⁶ Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer Zemaşerî, *Esâsu'l-belâğâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1984), 372; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, III: 362.

⁷ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîs el-lügat*, nşr. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1991), V: 108.

⁸ Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rifât* (Kâhire: Dâru'l-Fadîleh, ty), 143.

⁹ Sa'duddin Mesud b. Ömer Taftazânî, *et-Telvîh ale'l-tevzîh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 36.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, XI: 16.

¹¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1968), II: 15.

¹² Cürcânî, *Ta'rifât*, 26.

¹³ Taklîb, Arap Dilinde bir kelime içerisindeki harflerin yerlerini değiştirme kuralıdır. Bkz: Râgıb İsfâhânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ty), 411; Abduhu Râcihî, *et-Tatbîku's-Sarfi*, (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 2004), 14-16.

kelimesi, (فَسْرَة) kökünden türemiştir.¹⁴ Zerkeşî (794/1392) tefsir kelimesini “ayet, sûre ve kıssaların nüzûlünü, bunlarda nâzil olan işâretleri, ayetlerin Mekkî ve Medenî tertiplerini, muhkem ve müteşâbihlerini, nâsih ve mensûhunu, hâss ve âmm olanlarını, mutlak ve mukayyed kısımlarını ve son olarak mücmel ve müfesserleri bilmeye denir”¹⁵ şeklinde tanımlarken Molla Fenârî (834/1431), “insanın gücü ölçüsünce hem Kur’ânîliği hem de Allah’ın muradı olduğu bilinen veya zannedilen şeye delâleti bakımından kelâmullah’ın hallerini bilmektir”¹⁶ şeklinde tanımlamıştır. Süleyman el-Kâfiyecî (879/1478) ise “beşerin gücü nisbetinde Allah’ın muradına delâlet etmesi bakımından Kur’ân’ın ahvâlinin araştırıldığı bir ilim”¹⁷ anlamında tefsir kelimesini tarif etmiştir.

1. 1. Kavâidü’t-Tefsir

Kavâidü’t-tefsir kavramı, “kavâid” ve “tefsir” kelimelerinden mürekkep bir izafet terkididir. Lügat kitaplarında “tefsir kâideleri” anlamına gelen kavâidü’t-tefsir istilâhî olarak “kendisiyle Kur’ân ayetlerinin mânalarının istinbatına ve bu mânalardan istifâde edebilmenin keyfiyetine ulaşıldığı kavâid-i külliye”¹⁸ şeklinde tanımlanmaktadır. Ayrıca “kendileriyle Kur’ân’ın mânâlarının ve mâhiyetinin anlaşıldığı küllî hüküm, ilke ve prensipler bütünü”¹⁹ olarak tanımlanmıştır. Yapılan tanımlardan yola çıkarak daha umûmî bir târif şu şekilde yapılabilir: “Kur’ân tefsirinin açıklanmasına kendisiyle ulaşılan umûmî ve küllî hükümlere kavâidü’t-tefsir denir.”²⁰

1. 2. Ulûmu’l-Kur’ân

Ulûmu’l-Kur’ân kavramı, “Kur’ân ilimleri” şeklinde Türkçe’de kullanılmakta olup “ulûm ve Kur’ân” kelimelerinden oluşan bir isim tamlamasıdır. Kavram istilâhî olarak “Kur’ân’ın inişi, kitâbeti, cem’î, kırâati, tertîbi, nâsihi ve mensûhu ve bunun gibi konulardaki şüpheleri izâle etmek

¹⁴ Firuzâbâdî, Muhammed b. Ya’kûb, *el-Besâir zevi’t-temyîz fî letâifil-kitâbi’l-azîz* (Beyrut: Mektebetü’l-İlmiyye, ty), IV: 192.

¹⁵ Bedreddîn Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân* (Kâhire: Dâru’l-Hadis, 2006), 416.

¹⁶ Şemsü’d-dîn Muhammed b. Hamza Fenârî, *Aynu’l-âyân: Tefsiru Sûreti’l-Fâtihâ* (İstanbul: 1326), 5.

¹⁷ Kâfiyecî, Muhyiddin Muhammed b. Süleyman, *et-Tefsîr fî kavâidi ilmi’t-tefsir*, thk: Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, (Kâhire: Mektebetü’l-Kudsî, 1998), 30.

¹⁸ Hâlid b. Osman Sebt, *Kavâidü’t-tefsir cem’an ve diraseten* (Kâhire: Dâr-u İbn Affan, 2013), 30.

¹⁹ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 151.

²⁰ Ali b. Süleyman Ubeyd, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Kerim usûlühü ve davâbiduhu* (Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 2010), 125.

için vahiy ile alakalı meseleler” şeklinde tanımlanmaktadır.²¹ Ulûmu’l-Kur’ân, Kur’ân’ın anlaşılması için bilinmesi gereken konuları sistemli bir şekilde inceleyerek tefsir ilminin içinde yer almaktadır. Ulûmû’l-Kur’ân sayesinde Kur’ân hakkında ortaya atılan şüpheler ortadan kaldırılmaktadır.

1. 3. Tefsir Usûlü

Tefsir usûlü “tefsir ve usûl” kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşan bir kavramdır. Bu kullanım şekli muzâf ve muzâfun ileyih ile oluşturulan bir isim tamlamasıdır. Tefsir usûlü, “tefsir ilminin üzerine bina edildiği, müfessirde bulunması gereken şartların ve âdabın açıklandığı esâs ve kâidelere” denmektedir.²² Ayrıca tefsir usûlü, “tefsir ilminin üzerine bina edildiği esas, kural ve kâidelere”²³ ve “bir yanda Kur’ân’ın anlaşılması ve yorumlanmasında kullanılacak tarihsel bilgileri sunan, diğer yanda yorumlamanın bir takım temel ilke ve yöntemlerini ortaya koymak sûretiyle bunlardan nasıl yararlanılacağını gösteren bir ilim dalı”²⁴ şeklinde istilâhî olarak Kur’ân’ı anlamak amacıyla ortaya konulan temel ilke ve yöntemleri göstermek, tefsir usûlünün görevlerindedir.

1. 4. Kavramların Birbirleriyle Olan İlişkileri

Tefsir ilminde “kavâidü’t-tefsir, tefsir usûlü ve ulûmu’l-Kur’ân” kavramlarının birbirleriyle yakın ilişkisi vardır. Bu mesele tefsir ilminin bir usûle sahip olup olmadığı konusu tartışılırken daha çok gündeme gelmektedir. Tefsîrin bir usûlünün olup olmadığı ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeye ihtiyaç duymaktadır. Konuyla alakalı farklı görüşlerin bilinmesinde fayda söz konusudur. Bu ilişkinin muhtevası ile alakalı en genel anlamda iki temel görüş mevcuttur.

a- Ulûmu’l-Kur’ân eserleri, aynı zamanda tefsir usûlü eserleridir. Her ikisinin kullanımı aynıdır. Tefsir usûlü bazen “ulûmu’l-Kur’ân” adıyla anılmıştır. Hattâ ilk devirlerde tefsir usûlü yerine ulûmu’l-Kur’ân kullanılmış olup iki kavram birbirleriyle aynı manaya gelecek şekilde kaynaklarda yer almıştır.²⁵ Günümüzde Kur’ân’la alakalı ilimler genel olarak tefsir usûlü kavramıyla ifade edilmektedir. Çünkü tefsir usûlü, müfessirin Kur’ân tefsirinde kendilerine dayanması için bilmesi gereken konuları içine

²¹ Muhammed Abdülazim Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân fi ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2005), 28.

²² Fahd b. Abdurrahman Rûmî, *Buhûs fi usûli’t-tefsir ve menâhicuhu* (Riyad: Mektebetü’t-Tevbe, 1992), 11.

²³ Ubeyd, *Tefsiru’l-Kur’ânî’l-Kerim*, 27.

²⁴ Bilal Deliser, *Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 24.

²⁵ Bedrettin Çetiner, “Usûlü Tefsir”, *Şamil İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1996), VI: 256-257.

almaktadır.²⁶ Ayrıca Türkçe’de tefsir ilmine dair yazılan eserlerde ulûmu’l-Kur’ân ve tefsir usûlünün birbirinin yerine kullanıldığı dikkat çekmektedir.²⁷ Dolayısıyla bu durum kavramların ortak mânâda kullanıldığını göstermektedir. b- Ulûmu’l-Kur’ân, tefsir usûlünden muhtevâ yönünden farklıdır. Ulûmu’l-Kur’ân, Kur’ân’ın anlaşılması için gerekli bütün ilimleri bünyesinde toplarken tefsir usûlü kural, esas ve kâideleri içerisinde barındırmaktadır. Tefsîr usulüne dair her bilgi ulûmu’l-Kur’ân’ın kapsamında yer alırken ulûmu’l-Kur’ân’a dair bilgiler tefsir usulünün kapsamında yer almazlar. Dolayısıyla ulûmu’l-Kur’ân umûmî olup tefsir usûlü husûsîdir. Ayrıca tefsir usûlü metodolojiktir ve Kur’ân’ın anlaşılmasında önemi büyüktür. Buna karşılık ulûmu’l-Kur’ân pratiktir ve Kur’ân’ın anlaşılmasında destekleyici mâhiyette bilgileri kapsamaktadır. En genel anlamıyla tefsir usûlü Kur’ân’ın anlaşılması ve yorumlanması faaliyetlerine verilen genel isimlendirme iken ulûmu’l-Kur’ân aynı hususta bilinmesi gereken ilimleri inceleyen vasıta konumundadır.²⁸

“Kâide” kelimesinin “tefsir” ile oluşturduğu terkeb sayesinde, kavâidin tefsir usûlü ile ilişkisi önem kazanmıştır. Kavâidü’t-tefsirin başta tefsir usûlü olmak üzere ulûmu’l-Kur’ân ile yakınlığı söz konusudur. Dolayısıyla kavramsal olarak “kendileriyle Kur’ân’ın mânâlarının ve mâhiyetinin anlaşıldığı küllî hükümler, ilke ve prensipler bütünü”²⁹ anlamına gelen kavâidü’t-tefsir ile “tefsir ilminin üzerine bina edildiği esas, kural ve kâideler”³⁰ şeklinde tarif edilen tefsir usûlünün birbirleriyle yakın ilişkisi söz konusudur. İki kavram arasındaki ilişki, isim ve içerik benzerliğinden hareketle birbirine oldukça yakın bir seviyededir.³¹ Kavramlarla alakalı açıklamalardan hareketle şu sonuçlara varmak mümkündür: Mahiyet itibari ile aralarında farklar olmakla birlikte “kavâidü’t-tefsir, tefsir usûlü ve ulûmu’l-Kur’ân” yakın anlama gelecek şekilde ortak kullanımları vardır. Dolayısıyla konunun pratik yönü incelenirken tefsir usûlü kavramı merkeze alınarak araştırma esnasında üç farklı isim aynı manada kullanılacaktır.

²⁶ Kattan, *Mebâhis*, 16.

²⁷ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 32.

²⁸ Halil Çiçek, *20. Asırda Kur’ân İlimleri Çalışmaları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1996), 27-28. Müsaid b. Süleyman et-Tayyâr, *el-Makâlât fî Ulumi’l-Kur’an ve Usûli’t-Tefsir* (Riyad: Daru’l-Muhaddis, 2004), 33-34. Her iki kavramı birbirinden ayrı kabul edenlerin görüşü de takdire şayandır. Ancak araştırmada iki kavram aynı manaya gelecek şekilde kullanılacak ve eserlerin incelenmesi yapılacaktır.

²⁹ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 151.

³⁰ Ubeyd, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Kerim*, 27.

³¹ Süleyman Karacelil, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010), 108.

2. Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Kaideler Konusuna Yer Veren Eserler Ve İçeriklerinin Analizi

İnsanlığın hidayeti amacıyla indirilen³² Kur'ân, muhatapları tarafından çağlar boyu anlaşılmaya çalışılmıştır. Karşılaşılan problemlere vahiy eksenli çözümler üretilmeye gayret gösterilmiştir. Müfessirler muhatap kitlenin değişmesi ve problemlerin farklılaşması gibi çeşitli sebeplerden dolayı sahâbe ve tâbiûnda gördükleri tefsir şekillerini kâideleştirmeye gitmişlerdir. Bu kâideler/ilimler tefsir ilmi bünyesindeki eserlerde mevcuttur. Klasik dönemden başlayarak çağdaş döneme varıncaya kadar müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler, dönemsel olarak varlıklarını sürdürerek tefsir ilminde önemini korumuştur. Burada incelemesi yapılacak eserler neticesinde müfessirin bilmesi gereken kâidelerin hangi eserlerde yer aldığı, muhtevaları ve bu muhtevaların dönemsel olarak ne gibi değişikliklere uğradıkları incelenecektir.

2. 1. Kâdî Abdü'l-Cebbâr (415/1025) - Şerhu'l-Usûli'l-Hamse

Kâdî Abdü'l-Cebbâr "Allah'ın kitabını tefsir edende bulunması gereken özellikler" başlığı ile *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* isimli eserinde "lûgat, nahiv, rivâyet, fıkıh, fıkıh usûlü ve kelâm" ilimlerinden bahsetmektedir. Bu ilimlere sahip olan bir kişi "Allah'ın birliğini, adlini, fıkıhın delillerini ve şer'in hükümlerini bilir; müteşabihleri muhkemlere hamletme ve bunları birbirinden ayırmayı başarır, Allah'ın kitabını tefsirle meşgul olması caiz olur. Bu ilimlerden birinden mahrum olanın ise mücerred dile, mücerred nahve veya sadece rivâyete dayanarak Allah'ın kitabını tefsire girişmesi caiz olmaz."³³ Kâdî, tefsirde ve İslâm düşünce tarihinde aklî metodu önemseyen Mu'tezile tefsir ekolüne mensub biri olarak müfessirin rey ile tefsiri esnasında hatalardan korunması için bir takım kurallara riayet etmesi gerektiğini söyleyerek konuyla alakalı açıklamalar yapmıştır.³⁴ Kur'ân tefsirinde ve genel islâm düşüncesinde aklî metodu önemseyen mutezile mezhebini mensup olan Kâdî, dirâyet ekseninde kâideler/ilimler ortaya koymaya çalışmıştır.

³² el-Bakara, 2/185.

³³ Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse mu'tezile'nin beş ilkesi*, trc. İlyas Çelebi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), II: 488-489.

³⁴ Kaya, "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği", s. 13. Makale, Kâdî Abdü'l-Cebbar'ın konuyla alakalı temasına ilk dikkat çeken çalışmalardandır.

2. 2. Râğıb el-İsfâhânî (425/1108) - Mukaddimetü Câmiu't-Tefâsîr

Müellif açıklamalarının başında Kur'ân'ın rey ile tefsirinin caiz olup olmadığını tartışmış; her iki tarafın görüşlerine yer vermiş; sonrasında ise lafzî, aklî ve mevhibe³⁵ ilimleri olmadan inanç ve amelde problemlerin olacağını belirtmiştir. Devamında ise müfessirin ihtiyaç duyduğu on ilimden bahsetmiştir. Bunlar "lûgat, ıstikak, nahiv, kıraat, esbâb-ı nüzul, rivâyetler, fıkıh, fıkıh usûlü, kelâm ve ilm-i mevhibe" şeklindedir.³⁶ Bu ilimler "müfessirin ihtiyaç duyduğu araçlar" başlığı altında yer almakla birlikte kendisi, bunları müfessir için lazım olan bir alet olarak değerlendirmiş ve bu ilimler olmadan müfessirin hiçbir şey yapamayacağını özellikle zikretmiştir. Müellif dağınık bir şekilde incelenen bu ilimleri sistemantik olarak ilk ele alan kişi olmuştur.³⁷ Dirâyet bağlamında meseleye yaklaşılarak açıklamalar yapmıştır.

2. 3. Necmüddîn et-Tûfî (716/1316) - el-İksîr fî Kavâidi't-Tefsîr³⁸

Müellif, eserinde "Kur'ân'ın ihtivâ ettiği ve müfessirin bilmesi gerektiği ilimler" başlığı altında Gazzâlî'den (505/1111) alıntılama ile ilimleri mantık kuralları çerçevesinde tasnife tabi tutmaktadır. İlk ilimleri "maddi ve gâyî" olmak üzere iki kategoriye ayırmaktadır. Maddi olanları da kendi içerisinde "aklî ve naklî" olarak incelemiştir. Aklî olanlar içerisinde "matematik, hey'et (astronomi), nucûm (astroloji), mühendislik, tıp ve diğer fen bilimlerini" ele alırken naklî olanlar kapsamında "Kur'ân, hadis, tefsir, nahiv ahkâmı, müfredâtü'l-lüga ile fıkıh ve usûlünü" zikretmiştir. Kur'ân ilimlerini ise kendi aralarında "manevî ve lafzî" olarak ikiye ayırarak manevî olanları "vucûdî, îtikâdî, tarihî, vaz'î, nâsîh ve mensûh ilmi, fıkıh ilmi ile meâni, beyân ve mevzu'u leh" şeklinde, lafzî olanları da "garib, sarf, i'râb ve

³⁵ İlm-i mevhibe "bildiği ile amel eden kişilere Allah tarafından bağışlanan vehbî bilgilere" denmektedir. Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 191-192. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'de bazı ayetler bu duruma işaret etmektedir. (el-Bakara, 2/282; el-Enfâl, 8/29)

³⁶ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Ragıb el-İsfâhânî, *Mukaddimetü câmiu't-tefâsîr*, nşr. Ahmet Hasan Farahât, (Kuveyt: Dârü'd-Da'veh, 1984), 93-97.

³⁷ Kaya, "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği", 13-17; Ateş, *Müfessirde Aranan Şartlar*, 33.

³⁸ Araştırma esnasında çalışmanın hacminin büyümemesi adına, tefsir ilminde kâide ismini taşıyan eserlere genel olarak müracaat edilmeyip tefsir usulü/ulûmu'l-Kur'ân eserlerinin kavâid konulu bölümlerine başvuru yapılacaktır. Ancak Tûfî'nin *el-İksîr fî Kavâidi't-Tefsîr* isimli eseri ile Kâfiyecî'nin (879/1478) *et-Teysîr fî Kavâidi İlmi't-Tefsîr* isimli eseri, hem kâide ismini taşıyıp hem de içeriğinde konuya yer vermelerinden dolayı özel olarak incelenecektir. Ayrıca çalışmada konuyla alakalı görüşlerinin önemine ve etkisine binaen Muhammed Abduh'un (1905) *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm (Menâr Tefsiri)* ve Mehmet Said Şimşek'in *Günümüz Tefsir Problemleri* isimli eserlerine özel olarak başvurulacaktır.

kıraat-i seba” merkezinde incelemiştir.³⁹ Tûfî, bu taksiminde kendinden önce konuyla alakalı söz söyleyenlerden farklı olarak “tabiat ve fen ilimlerini” zikretmiş; Gazzâlî’nin ilimler tasnifinden istifade ederek kendine uygun bir açıklama yapmıştır.

2. 4. İbn Cüzey el-Kelbî (741/1340) - et-Teshîl li-‘Ulûmi’t-Tenzîl.

İbn Cüzey, eserinin mukaddimesinde on iki konu hakkında bilgi vermektedir. Bu on iki ilimden dördüncüsünde Kur’ân’la ilgili açıklamalar yapmıştır. İbn Cüzey konuyu “Kur’ân’la ilgili ilimler” başlığıyla ele almış; ancak müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler bağlamında anlatmıştır. Konuyla alakalı “tefsir, kıraat, ahkâm, nesh, hadis, kıssalar, tasavvuf, usûlû’d-dîn ve usûlû fıkıh, lûgat, nahiv ve beyân ilmini”⁴⁰ zikretmiştir. Bu taksimatta tefsir maddesine müstakil yer vermesi ve tasavvuf maddesini de müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler arasında zikretmesi kendisinden önceki açıklamalardan farklı ve yeni bir başlık olmuştur.

2. 5. Bedreddin Zerkeşî (794/1392) - el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân

Tefsir usûlünün en eski kaynaklarından birinin sahibi olan Zerkeşî, tefsir ile alakalı kırk yedi konuyu kapsayan eserinin son bölümünde müfessirin tefsir ameliyesini gerçekleştirebilmesi için sahip olması gereken Arapça ile alakalı edatlar ve harfler hakkında uzunca açıklamalar yapmış; seksen civarında harf ve edatı, Kur’ân ayetlerinden ve dil âlimlerinin konuyla alakalı yorumlarından hareketle açıklamıştır.⁴¹ Müellif, konuyla alakalı bölümün başlığına “müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler/ilimler” demek yerine “müfessirin anlamları konusunda farklı düşündüğü harflerin ve edatların araştırılması hakkında bilinmesi gerekenler” demeyi tercih etmiştir. Zerkeşî’nin konuyla alakalı söylediklerine burada yer verilmesinin sebebi ise kendisinden sonra pek çok kişiye örneklik teşkil etmesi ve “müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler” şeklindeki tefsir usûlû bölümlerinde lûgavî kâidelerin yer almasından dolayıdır. Nitekim lûgat kâideleri, zamanla lûgavî tefsir şeklinde bir ekolün oluşmasına katkı sağlamıştır. Tüm bunlardan hareketle lûgavî tefsir, tefsir ilminde kıymetli bir konuma sahip olmuştur.⁴² Zerkeşî’nin dil kurallarından hareketle tefsirin yapılması gerektiğini vurgulaması, lûgavî tefsirin kıymetini arttırmıştır.⁴³

³⁹ Necmüddîn Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî, *el-İksâr fî ilmi’t-tefsîr*, thk: Abdulkadir Hüseyin, (Kahire: Mektebetü’l-Adâb, 1977), 47-48.

⁴⁰ Ebû’l-Kâsım Muhammed İbn Ahmed İbn Cüzey el-Kelbî, *et-Teshîl li-ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Sâlim Hâsim, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415), 9-12.

⁴¹ Zerkeşî, *Burhân*, 1028-1196.

⁴² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2015), 209-227.

⁴³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 209-216.

2. 6. Süleyman el-Kâfiyecî (879/1478) - et-Teysîr fî Kavâidi İlmî't-Tefsîr

Müellif, eserini iki temel bölüm üzerine inşa etmiştir. İlk bölümde terimlerden başlayarak Kur'an ilimlerini tanıtmıştır. İkinci bölümde ise bilimsel bir zeminde ve tutarlı bir şekilde az sayıdaki külli kâidelerden söz edip bu yolla tefsir usûlünün felsefesinden bahsetmiştir. Tefsir ilminin felsefesine yönelik açıklamaların dile getirildiği eserde müellif özellikle "murad" ve "delâlet" lafızları üzerinden bir takım kâideler de vazetmektedir.⁴⁴ Ona göre sözü edilen kâideler, külli delâlet olarak görülürken burada asıl olarak murada delalet etrafında bir usûl tanzim edilmektedir ki, bunlar da muhkem ve müteşabihtir. Kur'an'ın muhkem ve müteşabihlerinden sonra da amm (umum) ve mutlak tabirlerine değinen Kâfiyecî, bu ifadelerin tikeller hakkında hüküm bildirmesi hasebiyle, bir kâide olarak ele alınacağı görüşündedir.⁴⁵

Klasik dönem tefsir usûlü müelliflerinden olan Kâfiyecî, müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler/kâideler hakkında ihtilaf olduğunu dile getirdikten sonra bunların sayısının on beş ile yirmi dört arasında değiştiğini söylemiştir. Konuyla alakalı kabul edilen ilimlerin genel olarak on beş olduğunu ve kendisinin de aynı görüşte yer aldığını sonrasında belirtmiştir. Devamında ise dünya ve ahirette kişiye yarayacak ilimlerin inanç ve amelle alakalı olduğunu söyleyerek bu iki hususun birlikteliğine yönelik deliller getirmiştir. Bu iki ilmin hakkıyla idrak edilebilmesi için "lafzî, aklî ve mevhibe" konularının bilinmesi gerektiğini hatırlatarak müfessirin bilmesi gereken ilimleri "lûgat, iştikak, sarf, nahiv, meânî, beyân, bedî, esbâb-ı nüzul, âsâr ve haberler, hadis, usûl-ü fıkıh, fıkıh ve ahlâk, nazar ve kelâm son olarak ise mevhibe"⁴⁶ ilmi"⁴⁷ şeklinde özetlemiştir; bu ilimlere sahip olan kişinin Kur'an'ı rey⁴⁸ ile tefsir eden kimse gibi olmayacağını söylemiştir.⁴⁹ Görüldüğü gibi

⁴⁴ Mehmet Demirci, "Tefsir Usûlünün Felsefesi: et-Teysîr fî kavâidi ilmî't-tefsîr Örneği", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, (edt: Bilal Gökür ve diğerleri), İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2011, 296-297.

⁴⁵ Muhsin Demirci, *Arapça Tefsir Usûlü Literatürü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 263-268.

⁴⁶ Bildiği ile amel eden kişilere Allah tarafından bağışlanan vehbî bilgi. Bkz: Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 191-192.

⁴⁷ Bu araştırmada klasik ve modern dönemde müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimlerin mahiyeti hakkında ayrıntılı açıklama yapılmayacaktır. Konuyla alakalı ayrıntılı araştırma yapmak isteyenler şu kaynaklara bakabilirler: Ateş, *Müfessirde Aranan Şartlar*; Bilal Ercan, *Tefsir Geleneğinde Müfessirde Aranan Şartlar* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018).

⁴⁸ (من فسر القرآن برأيه فليتبوأ مقعده من النار) Tirmîzî, "Tefsîr", 1. Hadiste vurgulanan reyden maksat bugünkü anlamıyla dirâyet yöntemi değildir. Kafasına ve hevasına göre yapılan reydir. Bu ise yasaklanmış olup normal akıl yürütmek yasaklanmamıştır. Detaylı bilgi için bakınız:

Kâfiyecî, müfessirin tefsir ameliyesini gerçekleştirebilmesi için sahip olması gereken ilimlerin çerçevesini geniş tutmuştur. Kâfiyecî'nin bu tasnifi konuyla alakalı pek çok eserde yer almış; yaptığı sınıflandırma kendisinden sonra araştırmacıların ortak bir zeminde buluşmasına imkân sağlamıştır.

2. 7. Celâlüddîn es-Süyûtî (911/1505) - el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân

Süyûtî, hocası Kâfiyecî'nin tasnifini öncelikle *et-Tahbîr fî İlmî't-Tefsîr* isimli eserinde “âdâbu'l-müfessir” başlığı altında değerlendirmiş;⁵⁰ devamında konuyla alakalı açıklamalarını *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinde iki bölüm halinde sürdürmüştür. İki bölümün ilkinde (40. bölüm) “isim, fiil ve zarfların” manalarına yönelik müfessirin bilmesi gereken konuları ele alırken ikincisinde (42. bölüm) “müfessirin bilmesi gereken kâidelere” değinmiştir. Müellif, kitabın kavâid ve usûl bilgisi vermek amacıyla kaleme alındığını burada zikredilen kelimelerin ise furû ve cüziyat ile alakalı olduklarını belirttikten sonra Kur'ân'da geçen “isim, fiil ve zarflardan” oluşan yüzün üzerinde kelimeyle alakalı ilk bölümde uzunca bir açıklama yapmıştır.⁵¹ Araştırmada bu bölüme yer verilmesinin sebebi ise konunun uzmanları tarafından “müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler” şeklinde eserlerinde yer vermelerinden ötürüdür. Dolayısıyla tefsirle alakalı bu bölümdeki bilgiler kâide/kural anlamında kabul edilerek incelenmiştir. Suyûtî, müfessirin tefsir ameliyesini gerçekleştirmesi için bilmesi gereken konular hakkında -yedi lügat konusundan hareketle- diğer yerde açıklamalarda bulunmuştur. Bunlar “zamir, müenneslik ve müzekkerlik, marife ve nekre, müfret ve cemi', müteradif zannedildiği halde müteradif olmayan lafızlar, soru - cevap üslubu ve son olarakta isim ve fiille hitap arasındaki farklar”⁵² şeklindedir. Suyûtî'nin her iki eserindeki yer verdiği bilgiler konunun sistemleşmesine ve araştırmacıların ortak bir zeminde buluşmasına katkı sağlamıştır. Burada ele alınan kâideler, daha önceki eserlerde yer verilen ilimlerin devamı şeklindedir.

2. 8. Muhammed Abduh (1410/1905) - Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Menâr Tefsiri)

Reşid Rıza, hocası Muhammed Abduh'un tefsirle alakalı görüşlerini tefsirin giriş kısmında açıklamıştır. Muhammed Abduh, mukaddime

Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 160-161.

⁴⁹ Kâfiyecî, Muhyiddin Muhammed b. Süleyman, *et-Teysîr fî kavîdi ilmi't-tefsîr*, trc. İsmail Cerrahoğlu, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), 9-12.

⁵⁰ Celâleddin Suyûtî, *et-Tahbîr fî ilmi't-tefsîr* (Riyad: Dâru'l-İlm, 1982), 327-332.

⁵¹ Celâleddin Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 2015), 273-341.

⁵² Suyûtî, *İtkân*, 354-359.

kısımında tefsir ilminin düşük ve yüce mertebelerinin olduğunu belirtip her ikisi hakkında açıklamalar yaparak konuya giriş yapmıştır. Abduh'a göre, tefsir ilminin en düşük ve en yüksek olmak üzere iki mertebesi vardır. En düşük mertebeye kulun, kalbine Allah korkusunun yerleşmesi için Kur'an ayetleri üzerine düşünmesidir. Bunlar ayetlerde geçen tefekkür, tedebbür ve tezekkür (el-Bakara, 2/164; Âl-i İmran, 3/190) gibi düşünmeye sevk eden unsurlardır. "Andolsun biz, Kur'an'ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan?" (el-Kamer, 54/17) hareketle bu mertebeye herkes eşittir. Yüce mertebeye nail olanlar ise bir takım hususlara sahip olması gereken müfessirlerle alakalıdır. Yüce mertebeye sahip müfessirler "Kur'an'ın müfred lafızlarının hakiki anlamını, Kur'an'ın üslûbunu, ilm-i ahvâl-i beşer (sosyal tarihi), insanlığın Kur'an ile hidayet yönlerini ve Hz. Peygamber'in ve ashabının siretini bilmeleri"⁵³ gibi özelliklere sahiptirler. Abduh, klasik dönem ulemasından farklı olarak konuya yeni açılımlar kazandırmış; modern dönemde müfessirin ihtiyaç duyduğu kâidelerin farklı ivme kazanmasına vesile olmuştur.

2. 9. Muhammed Abdülazim ez-Zürkânî (1367/1948) - Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân

Tefsir usûlü ile alakalı çeşitli konuları bünyesinde barındıran *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, modern dönem tefsir usûlü eserlerinden olup konuyla alakalı pek çok esere kaynaklık yapmış bir çalışmadır. Tefsir usûlü konularının tamamı eserde yer almamakla birlikte ele alınan konuları müellif, modern dönem tefsir anlayışı doğrultusunda (eleştirel yaklaşım) değerlendirmeye tabi kılmıştır. Eser on yedi bölümden oluşmakta olup bunlardan on ikincisi "tefsir ve müfessirler" hakkındadır. Bölüm içerisinde kavramsal çerçeve, tefsirin fazileti ve ona olan ihtiyaç ve tefsir türlerinden bahseden müellif, tefsir türleri içerisinde dirâyet tefsirini açıklarken müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler hakkında açıklamalar yapmıştır. Zürkânî, bu ilimlerle alakalı ulemânın eserlerinde ele aldığı konuları "lûgat, nahiv, sarf, belâgat, fıkıh usûlü, tevhîd, esbâbu'n-nüzûl, kıssalar, nesh, hadis ve mevhibe ilimleri" şeklinde isimlerini saymış ve bunlardan mevhibe ilimlerinin keyfiyeti üzerinde açıklamalar yapmıştır. Tefsirin mertebeleri hakkında Muhammed Abduh'dan alıntı yapan Zürkânî, Abduh'un konuyla alakalı görüşlerine muhtasar bir şekilde çalışmasında yer vermiştir.⁵⁴

⁵³ Muhammed Abduh, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm [Menâr Tefsiri]* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947), 21-24.

⁵⁴ Zürkânî, *Menâhil*, 472-475.

2. 10. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (1396/1977) - et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn

Âlimler, Kur'ân'ın tefsirinde rivâyet ile yetinmeyip dirâyete yönelen müfessirlerin hata yapmaktan korunmaları için bazı ilimleri bilmelerini şart koşmuşlardır. Zehebî, bahsi geçen ilimleri "lügat, nahiv, sarf, iştikâk, meânî, beyân, bedî, kıraat, usûlu'd-dîn, fıkıh usûlü, sebep-i nüzul, kıssalar, nâsih-mensuh, hadis ve mevhibe" şeklinde açıklamıştır. Kur'ân'ı anlamak için bahsi geçen ilimlerin araç olduğunu söyleyen Zehebî, maddelerin sayıları ve içerikleri hakkında âlimlerin bazı tasarruflarda bulduklarını hatırlatmıştır. Zehebî, saydığı ilimlerin tefsirin üzerine bina edildiği konuların tamamı olmadığını da ifade etmiştir. Kur'an'ın önceki milletlerin kıssalarını ele adığını ancak o toplum hakkında herşeyin tam olarak Kur'an'da geçmediğini örnek vermiş; detaylı bilgi için tarih ve coğrafyanın bilinmesi gerekeceğine işaret etmiştir. Müellif, *Menâr Tefsiri'nin* mukaddimesinden konuyla alakalı alıntı yapmıştır.⁵⁵ Netice itibariyle Zehebî, "müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler" adıyla konuyla alakalı görüşlerini eserinde açıklamıştır.

2. 11. Mennâ Halil Kattan - Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân

Müellif, bölüm başlığına "müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler"⁵⁶ ismini vererek içerisinde ayrıntılı bir şekilde dokuz kâidenin açıklamasını yapmıştır.⁵⁷ Bunlar "zamirler, marife ve nekre, müfred ve cemî, cem'e karşılık cem'in veya müfredin gelmesi, müteradif (eş anlamlı) sanılan, aslında müteradif olmayan kelimeler, soru ve cevap, isim veya fiil ile hitap, atıf ve son olarak (فَعَلَ) - (كَانَ) - (كَادَ) - (جَعَلَ) - gibi çeşitli kelimelerin özel anlamları ele alınması" şeklindedir. Müellif konuyla alakalı gerekli açıklamalar yapmakla birlikte yaptığı açıklamalar klasik dönem konularının benzeridir. Bu durum modern dönem de konuya alakalı yazılan eserlerin klasik dönemden tamamen ayrılmadığını ve Abduh ve diğerlerinde görüldüğü gibi eleştirel bir zemin üzerine tamamen inşâ edilmediğini ortaya koymaktadır.

⁵⁵ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kâhire: Mektebetü'l-Vehbe, 2000), 189-194.

⁵⁶ Daha öncesinde müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler/şartlar vs. gibi başlıklar ile isimlendirilen konu, Kattan'ın eserinde "müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler" şeklinde net bir şekilde kendisine yer bulmuştur. Kâide vurgusu altında benzer kavramların tarihsel sürecini inceleyen çalışmamızın başlığı Kattan'ın eserinde kullandığı isim ile benzer şekilde kullanılmıştır.

⁵⁷ Kattan, *Mebâhis*, 223.

2. 12. Nurettin İtr - Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm

Modern dönem tefsir usûlü müelliflerinden olan müellif, usûl ile alakalı çok sayıda konuyu yirmi altı bölüm halinde incelemiştir. Araştırma ile alakalı bahse ise, tefsir ilminin konularının işlendiği sekizinci bölümde yer vermiştir. “Müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler” ve “müfessirde bulunması gereken şartlar ve (tefsirde) kendisine ihtiyaç duyulan kâideler” şeklinde iki alt başlık altında değerlendirmiştir. İlk başlıkta “lûgat, nahiv-sarf-iştikak, belâgat, kırâat, usûlu'd-dîn, usûlu'l-fıkıh, çeşitli konularda tefsir için söylenmiş hadisler, kıssalar, mevhibe ve son olarak da modern ilimlerin kavramlarına aşina olmak” şeklinde on madde hakkında açıklama yapmıştır. Modern ilimlerin kavramlarına aşina olunması maddesinde ise Abduh'un *Menar* tefsiri mukaddimesine başvurulmasının faydalı olacağını belirtmiştir.⁵⁸ Bu maddeler, klasik dönemden itibaren tefsir usûlü eserlerinde yer alan bilgilerin tekrarı mahiyetinde olmakla birlikte müellifin Abduh'dan etkilendiğini ortaya koymaktadır.

“Müfessirde bulunması gereken şartlar ve (tefsirde) kendisine ihtiyaç duyulan kâideler” şeklindeki ikinci başlıkta ise müellif, Kur'ân tefsiri esnasında müfessirin dikkat etmesi gereken beş “kâideye” yer vermiştir. Müellif, dirâyet tefsirinde müfessirlerin ortaya konulan kâidelere riayet etmeleri gerektiğini hatırlatmıştır. Bu özel kâideler şu şekildedir: “1- Allah'ın Kitabı hakkında konuşurken delile önem göstermelidir. 2- Kur'ân hakkında araştırma yapan kimsenin kendinden evvel yapılan çalışmalara itimad etmelidir. 3- Kur'ân hakkında araştırma yapanın, müfessirin ve mütekellimin tefsir olarak söylediklerinin kendi beyânı olduğunu unutmamalıdır. 4- Müfessirin tefsir hakkındaki kelimada yönleme önem göstermelidir. 5- Müfessir bir plan dâhilinde tefsir yapmalıdır.” İtr, müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler konusunun modern dönemde “tahlîlî tefsir” olarak ıstılahlaştırıldığını hatırlatarak konuyla alakalı açıklamasını bitirmiştir.⁵⁹

2. 13. Muhammed b. Lütfi es-Sabbağ - Lemhât fî Ulûmi'l-Kur'ân

Sabbağ, eserini iki bölüm halinde hazırlayarak ilkinde Kur'ân ve ilimlerine dair açıklamalar yapmıştır. Burada Sabbağ “Kur'ân, Kur'ân'ın toplanmasının tarihi ve ulûmu'l-Kur'ân” konularını incelemiştir. İkincisinde ise tefsir ve tefsire dair yönelimlere değinmiştir. Tefsir usûlü, tefsir tarihi ve tefsire dair yönelimleri de burada incelemiştir. Sabbağ, ikinci bölümün ilk kısmında tefsir usûlü başlığı altında müfessirin bilmesi lazım olan ilimleri, şartları ve tefsir usûlü kâidelerini ele almıştır. Müfessire lazım olan ilimlerin

⁵⁸ Nurettin İtr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dimeşk: Matbatü's-Sabah, 1996), 87-88.

⁵⁹ İtr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 94-96.

sayısının çok olduğunu söyleyen müellif, bunların en önemlilerini şu şekilde sıralamıştır: 1- Lügat ve İştikak. 2- Nahiv ve Sarf. 3- Edebiyat ve Belâgat. 4- Kur'ân ilimleri. 5- Usûlu'd-Din ve Tevhid. 6- Usûl-ü Fıkıh. 7- Hz. Peygamber'in Hadislerini, Fıkıh İlmini ve Siyeri Bilmek. 8- Diğer İlimler. (Sosyoloji, Psikoloji, Tarih, Coğrafya, Astronomi gibi ilimler.)

Âlimlerin müfessirde bulunmasını şart koştukları ilimleri de Sabbağ, üç kısımda incelemektedir. Birincisi ilmî şartlar hakkında olup müfessirin bilmesi gerektiği ilimler başlığı altında incelemiştir. İkincisi aklî şartlardır. Düşünmenin gerektirdiği unsurlara bir müfessir sahip olmalıdır. Üçüncüsü ise dinî ve ahlâkî şartlardır. Müfessir herşeyden önce sağlam bir akideye sahip olmalı ve islâm ahlakıyla ahlaklanmalıdır. Tefsir usûlünün kâideleri ile alakalı Sabbağ, başlıklara dikkat çekmiştir. İlki Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, Kur'ân'ın sünnetle tefsiri, Kur'ân'ın sahâbe sözüyle tefsiri şeklinde tefsirin derecelerine dair dikkat edilmesi gereken ilkelerdir. İkinci olarak usûlcülerin ortaya koyduğu yasaktan sonra gelen emir, vücup değil ibaha ifade eder ilkesidir. Cum'a Sûresi'nin 9 ve 10. ayetleri konuya örnek vermiştir. Son olarak da İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (751/1350) *Bedâiu'l-Fevâid* isimli eserindeki ilkelerden⁶⁰ genel olarak bahsederek konuyla alakalı açıklamalarını bitirmiştir.

2. 14. Fahd b. Abdurrahman er-Rûmî - Buhûs fî Usûli't-Tefsîr ve Menâhicühü

Modern dönem tefsir usûlü müelliflerinden olan Fahd er-Rûmî, eserinde tefsirin mahiyeti konusunda önemli gördüğü on bir konu hakkında açıklamalar yapmıştır. Müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler de bunlardan biridir. Müellif bu başlık altında Kur'ân'ı anlamaya yardım edecek olan yedi tefsir kâidesine yer vermiştir. Bunlar sırasıyla şu şekildedir: "1- Her amm kendisini tahsis eden gelinceye kadar umûmu üzere kalır. 2- İbret sebebin husûsîliğine değil hükmün umûmilîğinedir. 3- Ayetlerde kıraat farklılıkları ayetin manasını çoğaltır. 4- Mana, kelimenin mushaftaki yazılış şeklinin değişmesi ile değişir. 5- Kur'ân siyakı. 6- Tefsir, lügattaki zahiri çoğunluğa göre yapılır. 7- Şerî mananın lügavi mana üzerine takdimi."⁶¹ Görüldüğü gibi müellifin burada yer verdiği kâideler, çeşitli konular hakkında metodolojik bir düzen içerisinde Mecelle içerisinde yer alan kâideler gibidir. Şu ana kadar incelenen kâideler çeşitli ilimleri müfessirin bilmesi üzerine inşa edilirken buradakiler kavâid-i külliye tarzında ele alınmıştır.

⁶⁰ Muhammed b. Lütî es-Sabbağ, *Lemehât fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1990), 192-196.

⁶¹ Rûmî, *Buhûs*, 136-142.

2. 15. Mehmet Sait Şimşek - Günümüz Tefsir Problemleri

Şimşek, müfessirin bilmesi gereken ilimler hakkında eleştirel açıklamalar yapmıştır.⁶² M. Sait Şimşek, konuyla alakalı eleştirilerini “usûlu’ d-dîn ve fıkıh usûlü, mevhibe ilmi, modern ilimler ve tefsirin bir kurul tarafından yapılması” başlıkları altında dört konu etrafında toplamıştır. Müellif, “usûlu’ d-dîn ve fıkıh usûlünün” bilinmesini şart koşanların, mezhebi endişelere sahip olduklarını ve her itikadî mezhebin kendi bakış açlarına göre Kur’ân’a yaklaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Mezheplerin taklit, donukluk ve kendilerini yenileyebilmelerinin yolunun Kur’ân’dan geçtiğini söyleyen Şimşek, müfessirlerin modern ilimlere sahip olması gerektiği görüşünü savunanlar hakkında ise şunları söylemektedir: Bu iddia sahipleri Kur’ân’ın i’cazını ortaya koymayı hedeflemektedirler. Ancak Kur’ân’ın i’caz alanının uzmanlarına hitap eden bir şey olmayıp herkesi kapsamaktadır. Dolayısıyla yazarın eleştirileri hem klasik hem de modern dönem üzerine olmuştur. Müellif, vehbî ilme sahip olmayanın Kur’an’ı yorumlayamayacağını ileri sürenleri de sert bir şekilde eleştirmiştir.

Kur’ân’ın uzman bir ekip tarafından tefsir edilmesi ile alakalı olarak da yazar bu isteğin ilk bakışta makul geldiğini hakikatte ise bazı sıkıntılarının olduğunu hatırlatmıştır. Bu sıkıntılar ise “uzman bir heyetin bir araya getirilmesinin zorluğu, bir araya gelseler de zaman kaybına yol açacağı ve bu durumun fikri gelişmelerin önünü tıkayan bir baskı unsuru taşıyabileceği” gerekçesiyle eleştirmiştir. Şimşek, bir çalışmanın bir kurula verilmesinden ziyade konuyla alakalı uzman bir kişiye verilmesinin daha faydalı sonuçlar doğuracağını söylemiş; önemli görüş ve fikirlerin -mezhepler de dâhil olmak üzere- şahıs merkezli vücut bulduklarını belirtmiştir. Müellif, geçmişte ortaya konulan şartları bir kenara koyarak günümüzde ileri sürülen müfessirin bilmesi gereken konuları maddeler eşliğinde değerlendirmeye almıştır. Buradaki ilkeler müellifin kabul ettiği kendi iddiaları olmakla birlikte klasik ve modern dönemde tartışılmalı konuları bünyesinde barındırmaktadır. 1- Arap Dilinin bilinmesi. 2- Peygamberin sünnetinin bilinmesi. 3- Sağlam bir itikada ve doğru bir kişiliğe sahip olunması. 4- Kur’ân’a vakıf olunması. 5- Çağın sorunlarının bilinmesi.⁶³

⁶² Konuyla alakalı detaylı bilgi için bakınız: İsmail Çalışkan, "İlahiyat Fakülteleri XIV. Tefsir Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve Geçmişten Günümüze Tefsir İlmi: Konusu, Hedefi ve Sınırları Paneli (12-12 Mayıs Gaziantep)", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21, s.1, Haziran (2017), 759-766.

⁶³ Mehmet Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016), 22-29.

Sonuç

Tefsir ilminde rivâyetin yanında dirâyetin kullanılmasıyla birlikte müfessirin keyfilikten kaçınması için erken sayılabilecek bir dönemden itibaren bir takım “şart, esas, usûl ve kâideler” belirlenmeye başlanmış; tefsir faaliyetini gerçekleştirecek müfessirlerin bunlara riayet etmeleri önemsenmiştir. Konuyla alakalı Kâdî Abdü’l-Cebbâr, ilk söz söyleyenlerdendir. Râğîb el-İsfâhânî, dirâyet bağlamında meseleye yaklaşmış; konuyla alakalı bilgileri sistematik hale getirmiştir. Necmettin et-Tûfî, Gazzâlî’nin ilimler tasnifinden faydalanarak konuya yaklaşmıştır. İbn Cüzey tefsir ve tasavvuf maddelerini müfessirin ihtiyaç duyduğu başlıklardan saymıştır. Zerkeşî, çeşitli edat ve zamirlerden oluşan çok sayıda kâideyi lügavî yönden incelemiştir. Kâfiyecî, konu hakkında zikredilen ilimler üzerinde klasik dönemde ittifak sağlanmasına vesile olmuştur. Suyûtî ise lügat merkezli konuya yaklaşarak hocası Kâfiyecî’nin tasnifinin şöhret kazanmasına katkı sağlamıştır.

Abduh’un görüşleri modern dönemde müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler konusuna eleştirel yaklaşılmaya yol açmıştır. Zürkânî, eserinde müfessirlerin bilmesi gereken ilimler hakkında söylediklerini on bir madde içinde toplamış; mevhibe ilimlerinin öneminden bahsetmiş; Abduh’un konuyla alakalı açıklamalarını ihtisar ederek açıklamalar yapmıştır. Mennâu’l-Kattan, modern dönem müelliflerinden birisi olmasına rağmen konuyla alakalı eleştirel yaklaşımları eserine yansıtmayıp bahsi geçen kâideleri Arapça ile alakalı gramer kurallarından hareketle açıklamıştır. Nurettin İtr, eserinde klasik ve modern dönemde gündeme gelen kâidelere yer vermiştir. Ayrıca eserinde fıkıh usûlü eserlerindeki gibi kavâid-i külliyyeler ihdas ederek tefsirde kıymet bulan kurallar belirlemiştir.

Sabbağ, klasik dönem ulemasının konuyla alakalı görüşlerini zikretmekle kalmamış aynı zamanda usûlle alakalı genel kâidelerden de örnekler vererek konunun açıklanmasına katkı sağlayarak kâidelerin çerçevesini genişletmiştir. Müfessirin bilmesi gereken hususları aklî, ilmî ve ahlâkî olmak üzere üç esasta toplamıştır. Ayrıca müellif, psikoloji ve sosyoloji gibi modern dönem ilimlerinden bilinmesi gereken ilimleri de müfessirin ihtiyaç duyduğu kâideler konusuna dâhil etmiştir. Fahd er-Rûmî, tefsir ilminde önemli gördüğü hususları fıkıh usûlündeki gibi metodolojik bir kâideleştirmeye giderek açıklamalar yapmıştır. Müellifin burada ele aldığı kâideler kuşatıcılık vasfına sahip olmakla birlikte tefsir ilmindeki anlama faaliyetine temel oluşturacak açıklama gücüne vurgu yapmaktadır. Şimşek, “müfessirde aranan şartlar” hakkında belirlenen maddelerin abartıldığını ve adeta kimsenin Kur’ân’ı tefsir edemeyecek duruma getirildiğini vurgulamış;

“Kur’ân’ı bir bütün olarak bilmesi gerekir” diyecekleri yerde Arap Dili ile alakalı çeşitli konuların tek tek sayıldığını aynı şekilde “müfessirin Kur’ân dili olan Arapça’yı bilmesi gerekir” demek yerine konuyu uzatarak Arapçanın bünyesine giren çok sayıda ilmin ayrıntılı bir şekilde ele alındığını söyleyerek eleştirilerini sıralamıştır.

Çalışmada neticesinde müfessirde bulunması gereken kâidelerin dönemselsel değişiklik gösterdiği fark edilmiştir. Klasik dönemde müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler tekrarlanırken modern dönemde eleştirel yaklaşımların sayısı artmıştır. Bu duruma bariz bir şekilde Muhammed Abduh’un konuya eleştirel yaklaşımının katkısı olmuştur. Ancak modern dönem tefsir usûlü eserlerinin tamamında müfessirin bilmesi gereken kâidelere eleştirel yaklaşılmamıştır. Mennâ Halil Kattan’ın *Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân Kâideler* isimli eseri buna örnek olarak gösterilebilir. Kavâid vurgusu modern dönemde müfessirin bilmesi gereken ilimler anlamında kullanılırken sonrasında kavâid-i külliyeler şeklinde kullanıldığı da görülmüştür. Müfessirin bilmesi gereken ilimlere psikoloji ve sosyoloji gibi insan merkezli ilimler de dâhil edilmeye başlanmıştır.

Araştırmada müfessirin bilmesi gereken kâideler konusu, “tefsir usulü, ulûmu’l-Kur’ân ve kavâidü’t-tefsir” eserlerindeki bilgiler ekseninde aynı düzlemde kullanılmıştır. Çalışmada ilimler ile kâideler birbirinden net bir şekilde ayrılmamıştır. Bundan sonra konuyla yapılacak bir çalışmada kâide ile ilim birbirinden ayrılarak bir araştırmanın yapılması mümkündür. Böyle bir çalışmada kavramlar net bir şekilde ayrılarak aralarındaki farklar ve benzerlikler belirlenmiş olacak ve kâide vurgusu ekseninde ilimlerden bağımsız müstakil bir çalışma ortaya çıkmış olacaktır.

Netice itibari ile tefsir ilminde müfessirin ihtiyaç duyduğu kâidelerin tefsirde rivâyet ile birlikte dirâyet olgusunun zenginleşmeye başladığı bir dönemde müfessiri re’yini kullanırken hataya düşmekten ve keyfilikten uzaklaştırması amacıyla klasik dönemden modern döneme tefsir usûlü eserlerinde ve konuyla alakalı çalışmalarda yer almaya başladığı ortaya çıkmıştır. Üçüncü asırdan itibaren bahsi geçen ilimler/kâideler sistemleştirme yapılarak kaynaklarda yer almaya başlarken dokuzuncu asırda sayıları netlik kazanmaya başlamıştır. Modern dönemde ise dönemin zihin dünyasının değişmesinden dolayı klasik dönemde belirlenen kâidelere eleştirel yaklaşımlar sergilenmiştir. Ayrıca dirâyet tefsiri içerisinde konunun önemini koruduğu ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Menâr Tefsiri)*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947.
- Ateş, Şule Yüksel. *Klasik ve Modern Dönemde Müfessirde Aranan Şartlar ve Değişimi*, Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2017.
- Bilal Ercan. *Tefsir Geleneğinde Müfessirde Aranan Şartlar*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-i İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2015.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Ta'rifât*. Kâhire: Dâru'l-Fadîleh, (ty).
- Çalışkan, İsmail. "İlahiyat Fakülteleri XIV. Tefsir Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve Geçmişten Günümüze Tefsir İlmi: Konusu, Hedefi ve Sınırları Paneli (12-12 Mayıs Gaziantep)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 21/1 (Haziran (2017): 759-766.
- Çetiner, Bedrettin. "Usûlü Tefsir", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, 1996), IV: 256-257.
- Çiçek, Halil. *20. Asırda Kur'ân İlimleri Çalışmaları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1996.
- Çol, Muhammet. *Tefsir İlminde Kavâid Literatürü ve Kâfiyecî ile Sa'dî'nin Kavâide Dair Eserlerinin Mukayesesi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2017.
- Deliser, Bilal. *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Demirci, Mehmet. "Tefsir Usûllünün Felsefesi: et-Teyisîr fi kavâidi ilmi't-tefsir Örneği". *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, (edt: Bilal Gökçir ve diğerleri), İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2011, 296-297.
- Demirci, Muhsin. *Arapça Tefsir Usûlü Literatürü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Fenârî, Şemsüddin Muhammed b. Hamza. *Aynu'l-âyân: Tefsiru Sûreti'l-Fâtihâ*. İstanbul: 1326.
- Firuzâbâdî, Muhammed b. Ya'küb. *el-Besâir zevi't-temyîz fî letâifi'l-kitâbi'l-azîz*. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, (ty).
- İsfâhânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, (ty).
- İtr, Nurettin. *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dimeşk: Matbatü's-Sabah, 1996.
- İbn Cüzeyy, Ebû'l-Kâsım Muhammed İbn Ahmed İbn Cüzey el-Kelbî. *et-Teshîl li-ulûmi'l-Kur'ân*. (thk: Muhammed Sâlim Hâsim), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Fâris. *Mu'cemu mekâyis el-lügat*. Nşr. Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1991.

- İbn Manzûr. *Lisânü'l-arab*. Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1968.
- İsfahânî, Râgıb Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-Mufaddal. *Mukaddimetü câmiu't-tefâsîr*. Nşr. Ahmet Hasan Farahât. Kuveyt: Dâru'd-Da'veh, 1984.
- Kâdî Abdülcebbâr, b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin beş ilkesi*. Trc. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kâfiyecî, Muhyiddin Muhammed b. Süleyman. *et-Teysîr fî kavaîdi ilmi't-tefsîr*. Trc. İsmail Cerrahoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Kâfiyecî, Muhyiddin Muhammed b. Süleyman. *et-Teysîr fî kavîdi ilmi't-tefsir*. Thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî), Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1998.
- Karacelil, Süleyman. *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*. Doktora tezi, Marmara Üniversitesi 2010.
- Kattan, Mennâ Halil. *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2014.
- Kaya, Mesut. "Dönemsel Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği – Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi-". *Marife* 13/3 (2013), 9-31. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/494227>
- Râcihî, Abduhu. *et-Tatbîku's-Sarfî*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 2004.
- Rûmî, Fahd b. Abdurrahman. *Buhûs fî usûlu't-tefsîr ve menâhicühü*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1994.
- Sabbağ, Muhammed b. Lütfi. *Lemehât fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1990.
- Sebt, Hâlid b. Osman. *Kavâidü't-tefsir cem'an ve diraseten*. Kâhire: Dâr-u İbn Affan, 2013.
- Suyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 2015.
- Suyûtî, Celâleddin. *et-Tahbîr fî ilmi't-tefsîr*. Riyad: Dâru'l-İlm, 1982.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016.
- Taftazânî, Sa'duddin Mesud b. Ömer. *et-Telvîh ale'l-tevzîh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- Tayyâr, Müsaid b. Süleyman. *el-Makâlât fî Ulumi'l-Kur'an ve Usûli't-Tefsir* Riyad: Daru'l-Muhaddis, 2004.
- Tûfî, Necmüddîn Süleyman b. Abdülkavî. *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*. thk: Abdulkadir Hüseyin. Kahire: Mektebetü'l-Adâb, 1977.
- Ubeyd, Ali b. Süleyman. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerim usûlühü ve davâbiduhu*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2010.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kâhire: Mektebetü'l-Vehbe, 2000.
- Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *Esâsu'l-belâğâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1984.
- Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2006.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazim. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005.